

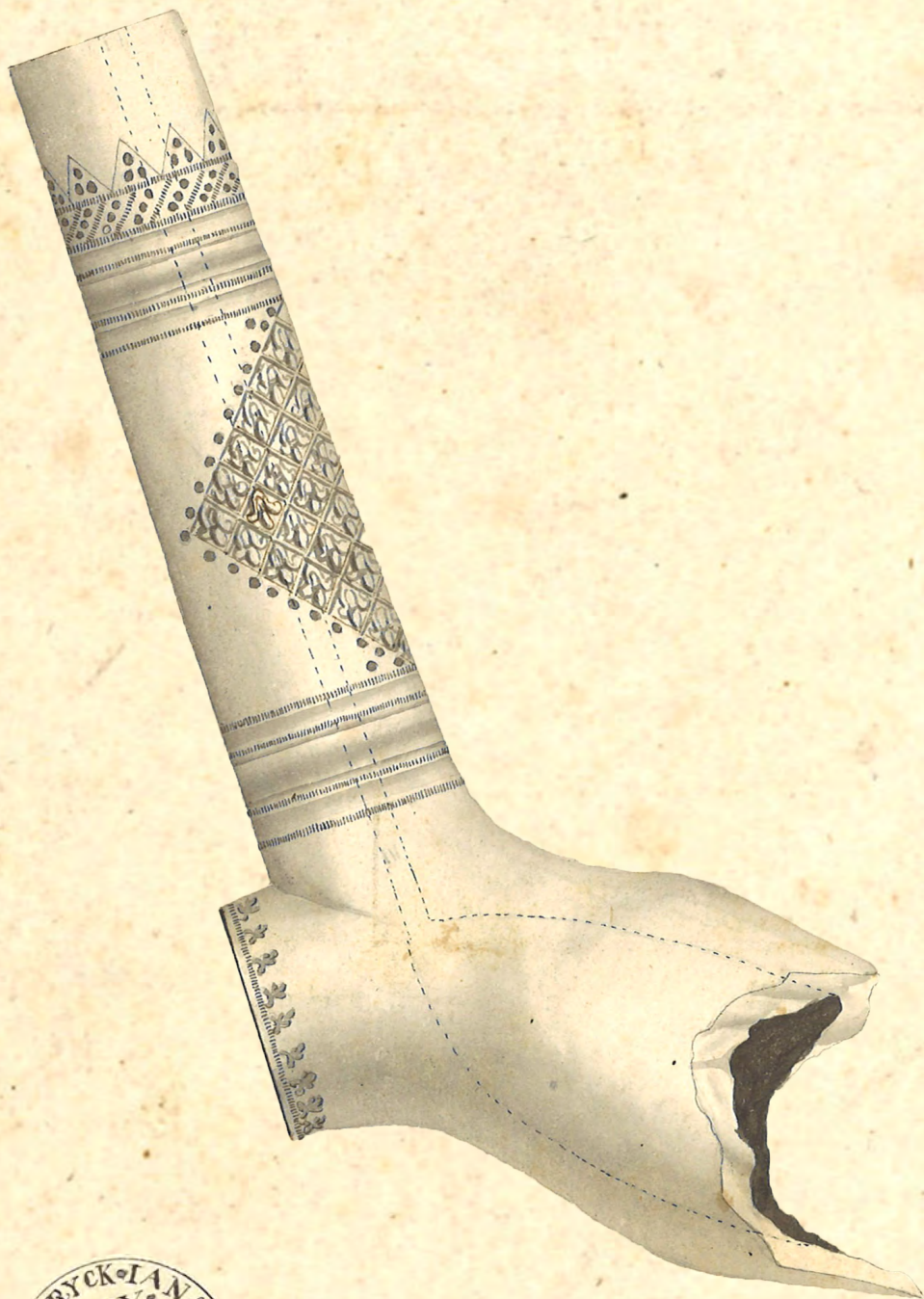
PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2019

Redactie:
Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

*Aftekening naar de natuurlijke grootte van eenen
Heenen-pijp, gevonden op den 16 Augustus 1821 in de
Alkmaarder Vaart of Regende Perceel van de Grootte
Kanaalwerken, op de diepte van 13 Voet onder A.*

JAARBOEK 2019

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2019

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Tekening van de presentatiepijp gevonden in de Alkmaarder Vaart in 1821.
Collectie Museum Gouda, inv.nr. 52.167.

Achterzijde omslag: Pijp met een omgekeerd afgebeelde man met baard in een lange jas. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

ISBN: 978-90-830114-0-0

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water Bert van der Lingen	9
Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven Bert van der Lingen	19
Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 Jos Bazelmans en Michiel Purmer	23
Twee vondstgroepen van kleipijpen uit Middelburg Bert van der Lingen	37
Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw Bert van der Lingen en Ruud Stam	49
Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden Ruud Stam	55
Les Fleurs animees, een pijp met een verhaal Arthur van Esveld	61
Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels Arthur van Esveld	67
Kleipijpen van Jacobs Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen Bert van der Lingen	77
Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen, zijn invoerbepalingen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met een portret Ruud Stam	87
Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt Jan van Oostveen en Ruud Stam	93
Weckmänner Ruud Stam	101
Tweede aanvulling op 'Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw' Ruud Stam	119
De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde Bert van der Lingen	125
Botters en afwerksetjes van tremsters Bert van der Lingen	131
Een uit vroom hout gesneden tabakspot Ruud Stam	141
English summaries	145

Voorwoord

Dank zij de inzet van enthousiaste vrijwilligers, donateurs en auteurs kan ook dit jaar weer een fraai full colour jaarboek verschijnen met bijzondere en opvallende Nederlandse bodemvondsten. Speciale dank gaat ook uit naar diverse privé personen en musea die materiaal beschikbaar hebben gesteld voor onderzoek en publicatie. Naast bodemvondsten hebben we dit jaar ook weer diverse artikelen over de pijpenindustrie in de ons omringende landen en historische voorwerpen die te maken hebben met de fabricage en het gebruik van pijp en tabak.

Het jaarboek begint met vondsten uit Nederlandse bodem, waaronder een tweetal **bijzondere presentatiepijpen**. De eerste komt uit de vroege 17e eeuw en de tweede is een uniek exemplaar uit 1661, die teruggevonden is in het Rijksmuseum en nu gepresenteerd wordt met een 19e eeuwse tekening van deze pijp. Verder worden de **kleipijpen van het militaire Camp d'Utrecht (Austerlitz)** besproken en vergeleken met het eerder in ons jaarboek verschenen materiaal van het Kamp bij Oirschot. Twee oude vondstgroepen van **kleipijpen uit Middelburg** geven enig inzicht in de daar gebruikte kleipijpen en hun herkomst.

Complete kleipijpen komen eveneens aan bod, waaronder een **unieke sigarenpijp** uit de tweede helft van de 18e eeuw met symbolen van de vrijmetselarij en een groep **bijzondere kleipijpen** met een mogelijk Franse, Belgische of Nederlandse afkomst. Ook uit Frankrijk komt de fraai versierde **Gambierpijp 'Les Fleurs animées'** en een groep **kleipijpen met vonkenvangers en deksels**.

In Duitsland zijn bij kasteel Königs Wusterhausen van **koning Frederik Willem I van Pruisen**, 18e eeuwse pijpen van **Jacob Arijsz. Danens** uit Gouda gevonden. Ook het bekende **Tabakscollege** van de koning komt in dit artikel aan bod. Zijn zoon **Frederik II van Pruisen** had grote invloed op de export van Goudse pijpen. Door **invoerbepalingen op Hollandse pijpen** steunde en beschermde hij de eigen pijpenfabrieken.

Aan het eind van de 19e eeuw worden in Duitsland bij **Bordollo** gietpijpen **met spreuken** voor de Nederlandse markt gemaakt en mogelijk verschijnen in Duitsland dan ook de **Weckmänner**, koeken met kleipijpen die tussen Sint Maarten en Sint Nicolaas worden verkocht.

Voor het eerst wordt ook de fraai beschilderde **kist van het Goudse pijpenmakersgilde** in Museum Gouda in detail getoond en verder wordt nog een bijzondere collectie bidders en **afwerksetjes van tremsters** uit de Goedewaagen fabriek afgebeeld en besproken. Als laatste komen tabacologische voorwerpen aan bod in een tweede aanvulling op **miniatuur pijpenrekjes** uit de 20e eeuw en een bijdrage over een **tabakspot** gemaakt van het hout van een afgebroken preekstoel uit de 17e eeuw.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het Jaarboek 2019 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Bert van der Lingen

Botters en afwerksetjes van tremsters

Bert van der Lingen

In dit jaarboek is de achttiende eeuwse eikenhouten kist van het Goudse pijpenmakersgilde beschreven. Op de kist zijn wapenschilden met gereedschappen geschilderd die in de pijpenmakerij werden gebruikt. Op het wapen van Teunis Brammert zijn drie botters afgebeeld, simpele ronde voorwerpjes die cruciaal zijn om een fraaie gladde en afgeronde ketelrand (filt) te verkrijgen. Het zijn tevens de oudst bekende afbeeldingen van deze gereedschapjes.

Vorm van de botter

De meeste botters hebben een schijfvormig plat model met een verhoging aan de binnenzijde, een centraal gat en een ingesnoerde en afgeronde buitenrand (afb. 2a-b). Deze botters zijn bedoeld om zowel de binnen- als de buitenkant van de filt glad te maken en af te ronden. Ook zijn er botters bekend waarmee alleen de binnenkant van de tabaksketel werd behandeld.

De schijfjes zijn voornamelijk gemaakt van gedraaid hout en (buffel)hoorn. Mogelijk werden de botters van buffelhoorn door een hoornfabriek geleverd en in de pijpenfabriek van het juiste groefformaat voorzien.¹ Vooral Aalten was in deze periode bekend om zijn hoornfabrieken. Eind achttiende eeuw zouden ook botters van koper zijn gebruikt en in België werden ijzeren botters gebruikt.² Deze laatste dateren van begin twintigste eeuw.

Gebruik van de botter

De fabricage van kleipijpen vond grofweg als volgt plaats. Een kleirol, die enigszins in de vorm van een pijp was gerold en waarin een weijer (ijzerdraad) was gestoken, werd door een kaster in een persvorm geplaatst. De persvorm werd in een bankschroef aangedraaid waardoor overtollige klei via de vormnaden werd weggedrukt waarna de pijpenkop met een stopper werd uitgehold. De pijp werd uit de persvorm gehaald waarna de kaster met een soort mesje, een schenkertje, de meeste kleiresten van de vormnaden wegsneed. Vervolgens werd de pijp te drogen gelegd en naar de afwerkafdeling gebracht waar de tremsters (vrouwen en meisjes)

Afb. 1. Botter op de kist van het Goudse pijpenmakersgilde (1774). Collectie Museum Gouda, inv.nr. 00850, foto Hans Vogels.

werkzaam waren. Die maakten een fraai eindproduct door de rest van de vormnaden weg te strijken met een schenker, de ketelopening af te ronden met een botter en een pijpenmakersmerk te stempelen. De dames hadden deze gereedschappen in hun schoot liggen en dus altijd binnen handbereik.

Afwerksetjes

In de werkplaats hingen ook afwerksetjes bestaande uit een of meer botters die met een touwtje aan een afgebroken pijpenkop met een bijbehorende formaat ketelopening was vastgemaakt. Bij afgebroken steelpijpen is veelal een gat in de ketelwand gestoken waardoor het touwtje aan de botter is vastgemaakt. Bij manchetpijpen werd ook wel een complete pijp gebruikt en soms zitten er metalen pinnen aan het setje waarmee bijvoorbeeld de opening van het korte rookkanaal kon worden gestoken. De pijpfragmenten aan de setjes zijn zowel van gebakken als ongebakken klei.

De setjes waren samengesteld om er voor te zorgen dat altijd de juiste botter bij het juiste pijpmodel werd gebruikt. Soms hingen meerdere botters aan een setje waardoor meerdere personen tegelijk aan eenzelfde pijpmodel konden werken.

Overige afwerksetjes

In het Amsterdam Pipe Museum bevinden zich een vijftal afwerksetjes van de Firma P. Goedewaagen & Zoon:

-Gebakken pijpvaarde met twee houten botters aan touwtje in doorboorde ketel. Handelsnaam Amerikaansche Dorni, modelnummer 304, datering 1880-1910. Botter diameter 3,2 cm, dikte 1,1 cm. (Collectienummer APM 06.293a)

Afb. 2a-b. Vijf houten botters met diameters van cm en diktes van cm (v.r.n.l.). Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, 1900-1920.

-Ongebakken pijpaaarde met houten botter aan touwtje. Handelsnaam boomtakshag, modelnummer 373, datering 1890-1915. Botter diameter 2,9 cm, dikte 1,4 cm. (Collectienummer APM 06.293b).

-Ongebakken pijpaaarde (fragment van kromkop insteekketel) met twee houten botters en een houten pen aan een touwtje. Handelsnaam onbekend, modelnummer onbekend, datering 1890-1910. Botter diameter 3,4 cm, dikte 1,3 cm. (Collectienummer APM 06.293c)

-Ongebakken pijpaaarde (ketelfragment) met twee houten botters en een smeedijzeren pen aan touwtje. Handelsnaam onbekend, modelnummer onbekend, datering 1890-1920. Botters diameter 3,3 en 3,6 cm, dikte 1,6 en 1,9 cm. (Collectienummer APM 06.293d).

-Ongebakken pijpaaarde met houten botter en afwerkmesje met puntige priemvormige prikker aan een touwtje. Handelsnaam voetbalkop "Cup-tie", modelnummer 130, datering 1914-1920. (Collectienummer APM 06.293e).

Catalogus

De hieronder besproken afwerksetjes zijn afkomstig uit de nalatenschap van een voormalig personeelslid van de Firma P. Goedewaagen & Zoon. Waarschijnlijk zijn de setjes al voor het midden van de twintigste eeuw verzameld nadat ze in de fabriek in onbruik waren geraakt en geen waarde en functie meer hadden. In totaal gaat het

om achttien setjes met negen koppen van shagpijpen en een gelijk aantal tabakspijpen. Veertien koppen zijn van steelpijpen, waaronder één kop van een lange Mercurius/Neptunespijp (afb. 4) met een oorspronkelijke lengte van ruim 70 centimeter en vier zijn manchetpijpen (afb. 17 t/m 20).³

De setjes zijn hieronder afgebeeld en van een korte begeleidende tekst voorzien waarin onder meer de handelsnaam, het catalogusnummer en (bij benadering) de datering zijn opgenomen.⁴

Noten:

- 1 Amsterdam Pipe Museum, collectienummer 09.983.
- 2 Duco, 1996, p. 127.
- 3 Naast de hier besproken groep bevinden zich in het Amsterdam Pipe Museum nog een vijftal afwerksetjes van de Firma P. Goedewaagen & Zoon (Collectienummers APM 06.293a t/m APM 06.293e).
- 4 Deze informatie is afkomstig uit Duco 2000 en terug te vinden onder het betreffende modelnummer.

Literatuur:

- Duco, D.H., 1996. 'De techniek van het pijpmakersbedrijf te Gouda'. (P. Davey, ed.) *The Archaeology of the Clay Tobacco Pipe IV*, British Archaeological Reports International Series 92, Oxford, p. 115-178.
- Duco, D.H. 2000. *Firma P. Goedewaagen & Zoon. Fabrikanten-catalogus uit 1906 voorzien van historische inleiding en verklarend naamregister*. Amsterdam, Stichting Pijpenkabinet.

Afb.3. Ongebakken pijpaaarde met houten botter aan touwtje. Ketelwand steelzijde doorboord. Tabaksketel hoogte 5,7 cm, botter diameter 3,7 cm, dikte 1,4 cm. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 4, datering 1867-1915.

Handelsnaam gesneden 29 duimer. Tabakspijp met ovale ketel, ongemerkt (oorspronkelijk gemerkt 55 gekroond). Links staande Mercurius met vleugelhoed, slangenstaf, geldbuidel en een schip, haan en baal met koopwaar. Ketel rechts staande Neptunes met drietand, vis en driemaster.

Afb. 4. Gebakken pijpaaarde met houten botter aan touwtje. Tabaksketel hoogte 4,5 cm, botter diameter 3,3 cm, dikte 1,1 cm. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 116, datering 1905-1920.

Handelsnaam visscherplatpunt. Tabakspijp met doetelvorm ketel, zonder hiel, ongemerkt. Links zittende visser met hoed en vis in de hand, rechts een visser in een boot. Ketel steelzijde rechts vis gekroond. Kam op ketelnaden.

Afb. 5. Gebakken pijpaaarde met houten botter aan touwtje. Hielmerk ES gekroond. Tabaksketel hoogte 4,3 cm, botter diameter 2,8 cm, dikte 0,9 cm. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 467, datering 1885-1920.

Handelsnaam eikelschaak. Shagpijp met ketel in vorm van eikel met schors doorlopend op steel.

Afb. 6. Gebakken pijpaaarde met houten botter aan touwtje. Tabaksketel hoogte 4,3 cm, botter diameter 2,7 cm, dikte 1,4 cm. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 237, datering 1890-1915.

Handelsnaam rechte hanenklauwshag. Shagpijp met ovale ketel met vogelklauw met vier tenen.

Afb. 7. Gebakken pijpaaarde met twee houten bidders aan touwtje. Tabaksketel hoogte 4,2 cm, bidders diameter 2,6 en 2,8 cm, dikte 0,9 en 1,3 cm. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 374, datering 1895-1925.

Handelsnaam liggende pukkelshag. Shagpijp met slurfvormige ketel en licht afgeplatte steel met doorns.

Afb. 8. Gebakken pijpaaarde, botter en touwtje ontbreken. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 295, datering 1890-1925.

Afb. 9. Ongebakken pijpaaarde, botter en touwtje ontbreken. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 342, datering 1875-1930.

Afb. 8 Handelsnaam bierglasshag. Shagpijp met ketel in vorm van geribd bierglas. Hoogte ketel 4,4 cm.

Afb. 9 Handelsnaam meloenshag Shagpijp met bekermodel ketel met knorren. Hoogte ketel 3,9 cm.

Afb. 10. Ongebakken pijpaaarde, botter en touwtje ontbreken. Ketelwand linksonder doorboord. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnr. 561, datering 1910-1935.

Handelsnaam naamshag Henkes. Tabakspijp met billiard ketel, zonder hiel en rechte steel. Weerszijden ketel reclameopschrift HENKES' OUDE SCHIEDAM rond jeneverfles en glazen. Hoogte ketel 4,1 cm.

Afb. 11. Ongebakken pijpaaarde met houten botter aan touwtje. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 64, datering 1885-1925.

Handelsnaam ankershag groot. Shagpijp met bekervorm ketel met op de voorzijde ketel een anker en op de steelzijde een kam. Tabaksketel hoogte 3,2 cm, botter diameter 2,9 cm, dikte 1,4 cm.

Afb. 12. Ongebakken pijpaaarde met houten botter aan touwtje. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 211, datering 1890-1940.

Handelsnaam korte Fransche beker. Tabakspijp met trechtervormig beker model zonder hiel. Tabaksketel hoogte 5 cm, botter diameter 3,3 cm, dikte 1,5 cm.

Afb. 13. Gebakken pijpaaarde met touwtje, botter ontbreekt. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnr. 533, datering 1880-1920.

Handelsnaam bloemshag. Shagpijp met bekervorm, zonder hiel en rechte steel. Ketel weerszijden een boeket met bloemen. Ketel voorzijde een knor en steelzijde een kam. Hoogte ketel 3,2 cm.

Afb. 14. Gebakken pijpaaarde, botter en touwtje ontbreken. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnr. 128, datering 1890-1920.

Handelsnaam lange schip-ankershag. Shagpijp met kromkop ketel, spoor en rechte geruwde steel. Ketel links een driemaster en rechts een anker. Hoogte ketel 3,2 cm.

Afb. 15. Ongebakken pijpaaarde met twee houten botters aan touwtje. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 549, datering 1885-1925.

Handelsnaam korte koetsiershag. Shagpijp met beker model ketel, hiel en rechte steel. Ketel onderzijde twaalf knorren doorlopend op de steel. Tabaksketel hoogte 2,9 cm, botters diameter 2,4 en 2,6 cm, dikte 1,2 en 1,4 cm.

Afb. 16. Ongebakken pijpaaarde, botter en touwtje ontbreken. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 595(?), datering 1890-1900.

Handelsnaam short derry(?) Tabakspijp met cilindrische ketel, zonder hiel en rechte steel. Hoogte ketel 4,1 cm.

Afb. 17. Ongebakken pijpaaarde met houten botter aan touwtje. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 368, datering 1885-1920.

Handelsnaam biertonkop. Tabakspijp met figurale ketel, korte oplopende steel met manchet. Ketel in vorm van bierglas met weerszijden het woord BIERE. Tabaksketel hoogte 4,4 cm, botter diameter 3,7 cm, dikte 1,1 cm.

Afb. 18. Ongebakken pijpaaarde met houten botter aan touwtje. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 365, datering 1885-1920.

Handelsnaam sigarenboskop. Tabakspijp met figurale ketel, korte oplopende steel (oorspronkelijk met manchet). Ketel in vorm van bos sigaren in een lint. Tabaksketel hoogte 3,8 cm, botter diameter 3,2 cm, dikte 1,1 cm.

Afb. 19. Ongebakken pijpaaarde met houten botter aan touwtje. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 499, datering 1885-1910.

Handelsnaam brabançonnekop. Tabakspijp met fantasie ketel en korte olopande (gebroken) steel met manchete. Ketel weerszijden een cartouche binnen een decoratie van krullen. In de cartouche rechts een rokende man met hoed die mogelijk Jean Nicot voorstelt. In de cartouche rechts (afgebroken) een vrouw (mogelijk Catharina de Medicis). Het breukvlak aan de linkerzijde van de tabaksketel is glad bijgewerkt. Rond de manchete gestileerde bladeren. Tabaksketel hoogte 4,2 cm, botter diameter 3 cm, dikte 1,3 cm.

Afb. 20. Ongebakken pijpaaarde met houten botter aan touwtje. Gouda, Firma P. Goedewaagen & Zoon, modelnummer 479, datering 1880-1915.

Handelsnaam tien geboden kop. Tabakspijp met slurfvormige ketel en korte rechte (gebroken) steel met manchete. Op de steel naar links gewend vrouwe Justitia met in de linkerhand wetstafels en in de rechterhand een zwaard. Tabaksketel hoogte 4,4 cm, botter diameter 3,1 cm, dikte 1,4 cm.

Collectie en foto's Bert van der Lingen tenzij anders vermeld.

English summaries

Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water / From Alkmaarder Vaart to National Museum. A presentation pipe from 1661 reappeared

Bert van der Lingen

In Gouda Museum an interesting archaeological drawing of a large-format 17th century pipe in its actual size is kept. The pipe, dated 1661 in Roman numerals, was found in or around the city of Alkmaar in 1821 during the construction of the North Holland Canal. The drawing was probably made not long after the pipe was found. The fact that a drawing of this pipe was made suggests that it was considered an exceptional object. The whereabouts of the pipe on the drawing was always unknown, but recently it was found in the collection of the Rijksmuseum in Amsterdam. The pipe was probably transferred in 1875 from the National Museum of Antiquities in Leiden to the Rijksmuseum. For the first time since the pipe 'disappeared', the drawing and the pipe can be presented together again. This reveals the drawing to be in slightly less detail than originally thought.

Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven / An early seventeenth century presentation pipe with stamped floral motifs

Bert van der Lingen

A rare and large, early seventeenth century pipe fragment was discovered as a stray find in Amsterdam. The bowl has a remaining length of 6 centimeters but was originally longer. The pipe is not made in a mould but seems to be completely shaped by hand. The bowl form is based on a pipe from the period 1600-1630 and although the bowl looks very voluminous, the amount of tobacco in the pipe is the same as that of a standard pipe from that period. During the production process, the rear was slightly flattened in the middle (Fig. 7). This was most likely done to allow the pipe to rest whilst smoking

Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van het Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 / Smoking a pipe in the most beautiful camp in the world. The clay pipes of the Camp d'Utrecht, Austerlitz (municipality of Zeist), 1804-1808

Jos Bazelmans en Michiel Purmer

Auguste de Marmont, called it 'The most beautiful camp in the world', the army camp that he had established in 1804 near the current village of Austerlitz. An estimated 18,000 soldiers camped there during the summers of 1804 and 1805. Marmont had been appointed by Napoleon as commander of the combined

French-Batavian forces in the Republic. He became one of the most powerful men in the Batavian Republic and he could more or less dictate the actions of the Batavian government. A small part of the camp was recently excavated. The excavations were carried out in the years 2017-2019. During the various excavation campaigns, many hundreds of fragments of clay pipes were found, including many stem fragments. In this article only the 328 clay pipe bowls with a heel are discussed

Twee vondstgroepen van kleipijpen uit Middelburg / Two groups of clay pipes from Middelburg

Bert van der Lingen

Little is known about the pipe industry in the province of Zeeland and the tobacco pipes that were sent elsewhere from the Netherlands to this province for use and trade. This article deals with two small groups of 17th century clay pipes that are found in the city of Middelburg. Although these pipes have not been found in an archaeological context, it is worthwhile to report briefly on the models, qualities and marks, due to the scarce information on this part of The Netherlands. The majority of the marked pipes consists of well-known models from Gouda and Gorinchem in the province of South Holland. A small number of pipes come from Bergen op Zoom in the province of North Brabant and a few pipes appear to be from Rotterdam and Leiden (South Holland). In Zeeland, pipes with large-sized bowls are also regularly found and seem to be intended specifically for the Zeeland market. Remarkably, these pipes were not found in the two groups discussed here.

Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw / A Masonic cigar pipe from the 18th century

Bert van der Lingen en Ruud Stam

Recently a very rare tubular cigar pipe from the second half of the 18th century was discovered in an old English collection. So far only seven other pipes with this form have been described and all of them have a similar maker's mark - the crowned 73 made by Gouda pipe maker Arij van Houten or his son Andries. The Van Houtens worked in the years 1745-1802. Smoking cigars occurred only rarely in The Netherlands in this period but increased rapidly in the 19th century. The pipe is decorated with symbols of freemasonry on the side where the cigar was inserted. Unfortunately, the pipe is not marked. It appears that the pipe mould originally had a different decoration or even a maker's mark which at a certain moment was changed. Possibly it came from an old freemasonry lodge and has been preserved there for centuries.

Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden / A special group of pipes. More questions than answers

Ruud Stam

This article describes a small group of unmarked, complete figural clay pipes from an unknown production centre and similar pipes from stray finds in Gouda. The pipes are dated 1880-1900. The complete pipes have certain things in common that might indicate they are from the same manufacturer or from the same production area. One group has a red painted band around the stem and another group has a black band. Another peculiarity is that some of the mouthpieces are cut diagonally while others are cut straight. The provenance of some of these pipes is questionable. Although they first appear to be from France or Belgium it is very well possible that they were made in Gouda in pipe moulds that originated in France or Belgium. Another possibility is that they originate from the Trumm-Bergmans company in Weert.

Les Fleurs animées, een pijp met een verhaal / Les Fleurs animées, a pipe with a story

Arthur van Esveld

'Les Fleurs animées' is a Gambier pipe with three standing female figures wearing flowers in their clothes and hair. Between these figures we see a butterfly and a dragonfly. At the underside a frog and a large beetle are depicted. The name of this pipe refers to a book (from 1847) by the French caricaturist Jean Ignace Isidore Gérard Grandville which contains beautiful, colored prints of, among others, female figures that are half human, half flower. The stories and poems, written by Alphonse Karr en Taxile Delord, describes the personifications of flowers as residents of the Palace of the Flower Fairies. This pipe is only mentioned in the inventory list from 1858 of the Paris Gambier exhibition and does not appear in catalogs or accompanying nomenclatures. The interest in this pipe with representations from the book apparently soon disappeared, despite the beautiful and appealing design with six colors of enamel.

Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels / French clay pipes with spark catchers and lids

Arthur van Esveld

Over the centuries, pipes have been fitted with a lid. The main function of this was to prevent glowing tobacco particles from falling out of the pipe while smoking. Most spark catchers are made from braided copper or iron wire. In some European countries we also see the use of beautiful silver lids on porcelain

and meerschaum pipes. In the first half of the 19th century the French clay pipe manufacturers responded to these refinements by providing clay pipes with a lid. These were usually made from pipe clay and formed part of the design. These lids were often provided with a small hole. The lid could be attached to the pipe bowl with an iron wire or chain. Examples are given from the companies of Gisclon, Fiolet, Blanc-Garin and Gambier.

Kleipijpen van Jacob Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen / Clay pipes from Jacob Arijsz. Danens and the Tobacco College of King Frederick William I of Prussia in the Königs Wusterhausen castle.

Bert van der Lingen

In the castle Königs Wusterhausen, circa 35 kilometers south of Berlin in the German state of Brandenburg, a small number of finds are exhibited in a display case and include more than twenty fragments of clay pipes. The castle was owned by Frederick William I, King of Prussia and Elector of Brandenburg (1713-1740). He used the castle from August until November as a base for hunting and as a residence. In the evenings he held his famous Tobacco College (Tabakskollegium) where serious political discussion was conducted alongside coarse joke telling, alcohol consumption, and the smoking of tobacco. After the death of Frederick William I in 1740, the castle lost its national importance and was subsequently little visited. The clay pipes have a form that can be dated in the period 1730-1740 and are marked with the Windmill, the mark of Gouda pipe maker Jacob Arijsz Danens (1722-1759). Since there is no coat of Arms of the city of Gouda the pipes are most likely made in or before 1739.

Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen en zijn invoerbepalingen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met zijn portret / Frederick the Great (Frederick II) of Prussia, his import restrictions on Dutch pipes and a special pipe with his portrait

Ruud Stam

Frederick the Great (1712-1786) was the most famous king of the Hohenzollern family. He was king in East Prussia from 1740, Elector of Prussia and then, from 1772, King of all Prussia. Thanks to the economic and military reforms of his father, Frederick William I, he managed to transform Brandenburg-Prussia into a major European power. Unlike his father and grandfather (Frederick I) who were great lovers of the Dutch pipe, he was a great admirer of snuff. Frederick the Great had a major influence on the export of Gouda pipes. As early as 1742, mercantilist

measures were prepared in Prussia to protect their own pipe industry. In 1754 the pipe factory in Berlin was exempt from tolls and from taxes for the clay. In Silesia the Lubliniec factory was given a monopoly for 20 years and in the same year an import duty of 2.5 florins per gross was introduced. In 1756 an import ban was introduced for the five middle provinces (Kurmark, Magdeburg, Halberstadt, Neumark and Pomerania and Silesia. These bans remained in force until the 19th century. A portrait pipe of Frederick the great was made by the French Dutel firm. The pipe was designed by the French sculptor Robert Osmond.

Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt / Bordollo pipes with sayings and proverbs for the Dutch market

Jan van Oostveen and Ruud Stam

Slip cast pipes of Bordollo were already being imported into the Netherlands in large numbers in the last quarter of the 19th century, at a time when Dutch pipe makers produced only moulded pipes. Bordollo made, amongst others, pipes with pictures accompanied with sayings and proverbs that were clearly made for the Dutch market. These pipes form only a small output of the whole production of Bordollo. Most of the pipes in this group have a printed decor in black and white. The subjects of the images are very different. There are pipes with proverbs, pipes with scenes from daily life, monuments and other representations that were popular in the Netherlands. It has been possible to trace the original imagery on which some of the pipes have been based. Remarkably, these pipes were made in Germany with Dutch texts and Dutch representations. On some pipes there are visible errors in the texts.

Weckmänner / Weckmänner

Ruud Stam

They are usually called Weckmänner - bread figures with a fired pipe, which are for sale in Germany in the period from Saint Martin (11 November) to Saint Nicholas (5 December). The origin of this practice is unknown as is when the tradition of adorning the Weckmänner with a pipe first occurred but it was probably as early as the 19th century. In the early 20th century, after the First World War, the production of clay pipes declined dramatically and pipe makers looked for other products to continue their business. They began to produce children's toys, shooting gallery figures, money boxes and pipes for the Weckmänner. In the 20th and 21st centuries, these pipes became a much sought after product. All these pipes are made in the Westerwald and are usually called Nicolauspfeifen.

Tweede aanvulling op ‘Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw’ / Second addition to “Miniature earthenware pipe racks from the 20th-century”

Ruud Stam

Articles about miniature pipe racks appeared in the PKN yearbooks 2016 and 2017. The aim of these articles was to present a comprehensive overview about the known pipe racks. Recently some previously unknown pipe racks have been found and it has been decided to write this supplement. This is especially because two miniature pipe racks from ‘De Porceleyne Fles’ in Delft have been found, the oldest of which can be dated 27 years earlier than the racks made in Gouda or described in the earlier articles. These racks were made in 1891 and 1902. The history of the miniature, pottery pipe racks apparently did not start in Gouda at Ivora, but in Delft. These racks had no souvenir function at that time and were designed as a decorative curiosity.

De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde (1773) / The chest of the Gouda pipe makers guild (1773)

Bert van der Lingen

In the Gouda Museum a painted oak chest of the Gouda pipe maker’s guild is kept. Originally the box stood in the guild room of the ‘Herthuys’ an inn on the Market in Gouda where the board of the pipe maker’s guild held their meetings. Guild papers, accounts and guild letters were kept in it. In the same room hung a wooden board with all the pipe makers’ marks that were in use at that time. The painting dates from 1773 but the chest may be older, since it was most likely painted over during important changes of management. At the front is a painting of the crowned coat of arms of Gouda with two climbing lions and there are three ‘coats of arms’ resembling tools that were used in the pipe makers workshop on either side, accompanied by the names of pipe makers / guild members. The tools on the guild chest are the oldest known paintings of pipe makers tools. They have not been described before. With the exception of the crossed pipes, only finishing tools are shown.

Botters en afwerksetjes van tremsters / Bottering tools and finishing sets

Bert van der Lingen

A bottering tool is a turned object usually made of wood or bone that was used to shape and smoothly finish the rim of a pipe bowl after it came from the pipe mould and had been trimmed. These small tools are usually disc shaped, with a groove to form the rim. They were made in different sizes to fit the size of the bowl and the thicknesses of the rim. The bottering tools presented in this article

are attached to a pipe (fragment) with a string. They hung in the pipe makers workshop and the sets were assembled to ensure that the correct bottering tool was always used with the correct pipe model. Some of the pipes are baked but most are of unbaked clay.

Een uit vroom hout gesneden tabakspot / A tobacco jar carved from sacred wood

Ruud Stam

A tobacco jar made from the wood of a pulpit is very unusual. In 1867 it was decided to demolish and rebuild the church in Farmsum, a small town close to Delfzijl in the norther province of Groningen. The organ, baptismal font, furniture and wall panelling of the old church were removed. The baptismal font and the organ have been replaced in the new church and the wall panelling, in rococo style, has been placed in the church of Opwierde, where it still is. The pulpit, on the other hand, has not been preserved and was demolished in 1867. No images are known of this pulpit. From the inscriptions on the inside of the lid of the tobacco jar we now know that the pulpit was built circa 1640, presumably in the Dutch Baroque style.

